

Naar een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300

door

M. GYSSELING

De studie van het Oud- en Vroegmiddelnederlands vergt volgende publicaties :

1° een toponymisch woordenboek met de vroegste vermeldingen. Dit is verschenen.

2° een antroponymisch woordenboek. Dit eveneens tot 1225 reikende en hetzelfde gebied omspannende woordenboek is thans tot omstreeks 1100 gevorderd.

3° een glossarium van losse Nederlandse woorden in Latijnse teksten tot 1225. Dit is zeer ver gevorderd.

4° een uitgave van de Nederlandse teksten tot 1300. Ook hiermee werd van wal gestoken.

5° als bekroning van dit alles, een Oud- en Vroegmiddelnederlandse grammatica, en een grondige studie over het ontstaan van de taalgrens.

Dat een publicatie van onze oudste teksten onontbeerlijk is, is evident. De eigennamen belichten in hoofdzaak de fonetische evoluties en hun regionale verbreiding, alsmede bepaalde aspecten van de woordenschat en de verbuiging. Voor de oudste periode zijn wij helaas haast uitsluitend op eigennamen aangewezen. Wanneer, in het tweede kwart van de 13e eeuw, ook teksten opduiken, onthullen deze ons ineens een veel groter wereld : de woordenschat wordt onvergelykbaar rijker ; klankverschijnselen komen genuanceerder en echter naar voren ; voor het eerst wordt ook de syntaxis bestudeerbaar.

Aan Jozef van Cleemput komt de verdienste toe, als eerste een plan te hebben ontworpen voor een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300. Zijn ontijdige dood, op 20 maart 1958, verhinderde een spoedige verwezenlijking. Wat van zijn nalatenschap bekend is, bestaat in hoofdzaak uit een fotografische verzameling van de Middelnederlandse oorkonden tot 1300 die in de Brugse archieven — in dit opzicht veruit de rijkste in de Nederlanden — aanwezig zijn.

In zijn opzet werd hij gestimuleerd door een soortgelijke Duitse onderneming, waarin ook de Noordnederlandse en enkele Zuid-

nederlandse oorkonden waren opgenomen, namelijk het *Corpus der alddeutschen Originalurkunden* door Fr. Wilhelm, na diens dood voortgezet door R. Newald, H. de Boor en D. Haacke. Over Wilhelms *Corpus* en zijn eigen plan berichtte Van Cleemput uitvoerig in *Wetenschappelijke Tijdingen* in 1957¹.

De toestanden, wat de aard van de teksten en hun overlevering betreft, verschillen van het ene taalgebied tot het andere. Ook heeft elke wetenschapsmens zijn eigen persoonlijke visie. Het spreekt dan ook vanzelf, dat Van Cleemputs corpus niet een spiegelbeeld zou geworden zijn van het Duitse; zoals ik het mij voorstel, zal het weer een andere gedaante krijgen. Deze verschillen slaan zowel op de aard van de op te nemen stukken als op de te volgen werkwijze.

In de titel zelf van het *Corpus der alddeutschen Originalurkunden* ligt besloten, dat het Duitse corpus alleen oorkonden, of liever ambtelijke bescheiden in oorkondenvorm, bevat. Wilhelm prijst, wegens hun grote omvang en hun afwijkend karakter, voor literaire werken en voor goederenregisters zelfstandige uitgaven aan, en heeft ook zelf dergelijke uitgaven verwezenlijkt. Ook rekeningen neemt hij niet op.

Wilhelms standpunt is, wat letterkundige teksten betreft, voor het Duitse taalgebied volkomen logisch. Hier zijn, van de 8e tot de 13e eeuw, zo menigvuldige en vaak zo omvangrijke literaire werken overgeleverd, dat aan opname in het corpus niet te denken viel. In het Nederlands taalgebied daarentegen zijn literaire teksten, bewaard in handschrift van vóór 1301, uiterst schaars en fragmentair. Limburgs zijn de Servatiusfragmenten uit het begin van de 13e eeuw, en de Aiolffragmenten, denkelijk uit de dertiger jaren van de 13e eeuw. Tot het einde van de 13e eeuw behoren Oudenaardse dichtwerken, waarvan M. Hoebeke een nieuwe uitgave voorbereidt. Uit de 12e eeuw zijn slechts een paar zinnnetjes bewaard: het bekende *hebban olla vogala...*, dat in de eerste helft van de 12e eeuw geschreven werd te Rochester (Kent) door een uit westelijk West-Vlaanderen herkomstige monnik, en het in 1130 te Munsterbilzen (Limburg) geschreven zinnnetje (*tesi samanunga was edele unde scona*), dat misschien Gelders van taal is. Hoewel Van Cleemput ook voor literaire teksten een grote belangstelling had, speciaal voor de Aiol, lag het niet in zijn bedoeling, ze in zijn corpus op te nemen. Daardoor lopen ze evenwel gevaar, achteruitgesteld te worden. M.i. dienen ze in het corpus te worden ingelijfd, of ten minste door een regest, met verwijzing naar de beste uitgave, te worden

(1) J. van Cleemput, *Friedrich Wilhelm, Corpus der alddeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 17, 1957, kol. 57-62, 345-358, 441-448. Zie ook G. de Smet, *In memoriam Jef van Cleemput* (ibid. 18, 1958, kol. 145-148), die hem in 1948 op Wilhelms Corpus had gewezen.

vertegenwoordigd. Opname in het corpus betekent trouwens allerm minst monopolisatie. Het is noodzakelijk dat van de belangrijkste teksten ook afzonderlijke uitgaven verschijnen, waar ze tevens vergezeld gaan van een grondige en veelzijdige studie. Zelf werk ik b.v., in samenwerking met J. Deschamps, aan een aparte uitgave, met studie, van de Aiol-fragmenten. Vooral wordt hier gedacht aan de groots opgezette uitgave van het oeuvre van Hendrik van Veldeke door Th. Frings en G. Schieb, en de diepgaande studies die zij aan deze auteur gewijd hebben.

Zoals gezegd, sloot Wilhelm goederenregisters en soortgelijke dokumenten principieel uit. Deze opvatting heeft dit nadelig gevolg, dat onze onwetendheid nopens deze bronnen aldus bestendig wordt. In het Nederlandse taalgebied vertonen deze dokumenten grote verschillen in omvang.

Verre boven alle andere steekt het oudste goederenregister van Oudenbiezen in Limburg uit: 351 getypte bladzijden. Het werd aangevangen in 1280; het overgrote gedeelte van de tekst werd geschreven tussen 1280 en 1290; diverse handen hebben elk hoofdstuk bijgewerkt tot zowat 1320, op één plaats zelfs tot 1344. Het enorme taalkundig belang van dit register blijkt o.m. uit het feit dat er in Belgisch-Limburg slechts 2 oorkonden in de volkstaal lijken te zijn uit de 13de eeuw; ook in de eerste helft van de 14de eeuw zijn ze nog heel schaars; de grote massa vangt eerst omstreeks 1380 aan. Het geschiedkundig belang, in hoofdzaak voor de landbouwgeschiedenis, is eveneens bijzonder groot. De bouw van het register is zodanig, dat het in zijn geheel, als een eenheid, dient uitgegeven te worden. Zowel wegens zijn omvang als wegens zijn einddatum is het ondoenlijk, dit goederenregister in het corpus op te nemen. Daarom staat een afzonderlijke uitgave, met uitvoerige studie, in samenwerking met J. Buntinx, op het getouw. In het corpus zal, op de plaats van de begindatum van het goederenregister, een verwijzing hiernaar ingelast worden.

M. Hoebeke signaleerde mij nog een goederenregister van het hospitaal te Oudenaarde uit het einde van de 13e eeuw. Er zijn nog diverse kleine goederenregisters en goederenlijsten. Bv. 2 renteboeken van de Heilige-Geest van de Sint-Niklaaskerk te Gent, het eerste van (1293 okt. 8 - 1294 okt. 1), het tweede van 1297. Een rol van de goederen en renten toebehorend aan de Heilige-Geest te Wondelgem, aangevangen in juli 1280 en bijgewerkt tot het einde van de 13e eeuw. Een rol van landerijen horend bij het hof van Vogeldijk en toebehorend aan de Gentse Sint-Baafsabdij, uit het 3e kwart van de 13e eeuw. Het spreekt vanzelf dat al deze

kleinere dokumenten opgenomen worden ².

Rekeningen worden door Wilhelm niet vermeld. Mogelijk ontbreken zij in het Duitse taalgebied. Vermoedelijk werden zij principieel geweerd, daar er toch te Dordrecht stadsrekeningen zijn van 1284-87 in de volkstaal; Wilhelms Corpus omsluit namelijk ook Noord-Nederland. In het Nederlandse corpus zullen zij vanzelfsprekend opgenomen worden. Bv. een rekening van de stad Gent over de ontvangsten van 8 september tot 14 november 1280. Of een rekening van het hospitaal te Asse van 1299 maart 22.

Keuren en procedurestukken, die in hun uiterlijke vorm dicht bij oorkonden staan, heeft Wilhelm wel opgenomen. Dit zal in het Nederlands corpus eveneens het geval zijn. Aldus bv. de talrijke en omvangrijke textielkeuren uit Brugge, of de Nederlandse stukken uit het proces Jan uten Sacke te Brugge van 1291 tot 1295.

Ook alle andere ambtelijke bescheiden, van welke aard ook, zullen een plaats krijgen in het corpus.

Dat het ook in de bedoeling van Van Cleemput lag, alle opgesomde categorieën van ambtelijke documenten een plaats te gunnen, blijkt uit zijn programma in 1957 ³; uit het goederenregister van Oudenbiezen zou hij uittreksels geven. Vermoedelijk was hij er echter op dat ogenblik nog niet toe gekomen, al deze bescheiden, andere dan oorkonden, systematisch op te sporen.

Noch Wilhelm, noch Van Cleemput lijken aan inscripties te hebben gedacht. Hoe schaars ook, toch zijn er in Duitsland reeds enkele originele inschriften in de volkstaal uit de 10e-13e eeuw ⁴. Er zijn er eveneens te Gent. In de Sint-Baafsabdij berusten namelijk twee 13e-eeuwse grafzerken met Nederlands opschrift: de ene, met afgebroken jaartal, blijkbaar uit het 3e kwart van de 13e eeuw, voor Asscheric van der Couderborch; de tweede van 1290 april 25 voor Jhan Blome. Het is mogelijk dat er, bij de talrijke aldaar tentoongestelde 13e-14e eeuwse grafzerken, nog meer zijn met Nederlands opschrift uit de 13e eeuw; met het afbreken van de datum is echter ook de mogelijkheid tot dateren verloren gegaan.

Twee Gentse ijkmaten van 1281, thans in het Bijloke-museum, dragen eveneens een Nederlands inschrift.

Tenslotte zal er naar gestreefd worden, ook de zeldzame in het

(2) Het oudste Nederlandse goederenregister van Bernissem (Sint-Truiden) is niet van 1240 (dit jaartal werd door een jongere 14e-eeuwse hand ten onrechte aan de titel toegevoegd), doch een bijgewerkte en uitgebreide vertaling, uit het eerste kwart van de 14e eeuw, van een Latijns origineel van 1301. Van dit goederenregister wordt een afzonderlijke uitgave voorbereid.

(3) Van Cleemput, *op. cit.*, kol. 447.

(4) Fr. Panzer, *Inscripfienkunde*, bewerkt door H. Köllenberger, in *Deutsche Philologie im Aufriss*, uitgegeven door W. Stammler, ² 1957, I, kol. 333-378.

Nederlands geglosseerde Latijnse teksten van vóór 1301 te verzamelen⁵.

Al het voorgaande kan in deze zin samengevat worden: het Nederlandse corpus zal alle Middelnederlandse teksten tot 1300 bevatten, van welke aard die ook mogen zijn, met uitzondering van sommige al te omvangrijke documenten, die elders in-extenso werden (worden) gepubliceerd en in het corpus alleen vertegenwoordigd worden door een regist.

Deze doelstelling laat tevens recht wedervaren aan Van Cleemput, die betoogde dat het corpus het gehele Nederlandse taalgebied dient te omsluiten, ook al werden de Noordnederlandse oorkonden reeds opgenomen door Wilhelm. Door de beperking tot oorkonden is Wilhelm immers onvolledig, zeker voor Dordrecht. Trouwens schenkt alleen het Grootnederlandse standpunt wetenschappelijke bevrediging: terecht vestigde Van Cleemput er de aandacht op, dat Holland, Zeeland en Utrecht, waar haast alle Noordnederlandse bescheiden thuis zijn, ten nauwste samenhangen met Vlaanderen. Ten slotte blijkt uit Van Cleemputs kritiek op Wilhelm, dat deze het Middelnederlands onvoldoende machtig was, hetgeen tot uiting komt in talrijke leesfouten.

Alleen door het opnemen van alle teksten, van welke aard ook, uit alle delen van het Nederlandse taalgebied, zal het Vroegmiddelnederlands in alle bereikbare facetten, sociaal-economische en geografische, kunnen bestudeerd worden.

Zoals uit de titel van Wilhelms corpus blijkt, kwamen voor het Duitse corpus alleen originele oorkonden in aanmerking; dit lijkt ook de bedoeling van Van Cleemput geweest te zijn. Deze beperking wordt voor het Nederlandse corpus onuitvoerbaar, van het ogenblik af dat literaire gewrochten opgenomen worden. Deze zijn immers slechts in uitzonderlijke gevallen in autograaf of in origineel netschrift bewaard. Het Nederlandse corpus zal alle teksten bevatten, overgeleverd in handschrift tot 1300. Dit principe is ook voor ambtelijke bescheiden belangrijk. Het laat toe, vertalingen van Latijnse of Franse teksten op te nemen, ongeacht of de vertaling gelijktijdig of pas later, doch nog in de 13e eeuw, is ontstaan. Dit laatste is bv. het geval bij een oorkonde betreffende Eksaarde van 1231 maart 15, waarvan het schrift naar de tweede helft van de 13e eeuw wijst, zodat zij ongetwijfeld een vertaling is van een

(5) Helaas is het in het Westvlaams geglosseerde herbarium van ± 1225 blijkbaar, bij de verwoesting van de Universiteitsbibliotheek te Königsberg (Kaliningrad) tijdens de laatste wereldoorlog, verloren gegaan. Aldus een schriftelijke mededeling van Prof. V. Schirmunski, Leningrad, aan Prof. Th. Frings, 20-5-64. Zeer hartelijk dank ik Prof. Frings die, van dit feit eveneens onkundig, voor mij een microfilm had besteld, voor zijn bemoeiingen dienaangaande.

blijkbaar Latijns origineel. Dank zij bedoeld principe, kunnen ook de verschillende overleveringsstadia van keuren, verdragen en andere dokumenten, dus ontwerpen, netschriften, gelijktijdige en jongere, nog 13e-eeuwse afschriften, bij elkaar gepubliceerd worden.

Wilhelm nam wel gelijktijdige vertalingen op, waarnaast hij het Latijnse origineel afdruckte. Dit laatste zal ik vermoedelijk niet navolgen, telkenmale naar een goede en gemakkelijk te bereiken uitgave kan verwezen worden. Aldus een aantal Latijnse keuren voor de stad Gent en hun Nederlandse vertaling, waarvan het netschrift dateert van 1237 of kort daarop, uitgegeven door A.C.F. Koch; de Latijnse en Nederlandse statuten voor de Gentse leprozerie van 1236, bezorgd door mijzelf; een Franse ondervraging van eind 1295 uit het proces uten Sacke te Brugge, uitgegeven door C. Wyfels, en de gelijktijdige Nederlandse vertaling ervan. In al deze gevallen volstaat m.i. opname in het corpus van de Nederlandse tekst, met een verwijzing naar de uitgave van het Latijnse of Franse origineel.

Teksten die niet expliciet gedateerd zijn, werden door Wilhelm opgenomen. Van Cleemput sloot ze blijkbaar uit⁶. M.i. horen ze zonder enig voorbehoud thuis in het corpus. Juist bij de oudste en bij de omvangrijkste, dus bij de belangrijkste teksten, komt het grootste percentage niet expliciet gedateerde voor. Zo bv. een Gents vertoog over de wenselijkheid van een munthervorming in Vlaanderen uit de jaren ± (1240-60). Of een optekening van het logeringsrecht van de proost van Sombeke te Zundert en Rijsbergen uit ± (1266-68). Of de reeds genoemde renteboeken van Sint-Niklaas te Gent en diverse Brugse keuren. Literaire teksten dragen haast nooit een datum. Twee gevallen kunnen zich voordoen:

Ofwel is het mogelijk, de uiterste datums te berekenen op grond van interne gegevens, zoals optredende personen (vorsten, abten, schepenen, enz.) of aangehaalde feiten (opstanden te Brugge, enz.), ofwel door vergelijking van de redactie van de tekst of bepaalde tekstdelen met die van andere teksten in verband met hetzelfde onderwerp. Het is evident dat zulke teksten moeten opgenomen worden onder de berekende uiterste datums; ze worden daarbij gerangschikt volgens de laatst mogelijke datum.

Ofwel is er geen, of een onvoldoende datering volgens inwendige criteria mogelijk, en moet men zich behelpen met uiterlijke kenmerken, in de allereerste plaats het schrift. Zulke datering laat natuurlijk een grote tijdspanse toe. Nochtans spreekt het vanzelf

(6) Van Cleemput, *op cit.*, kol. 442 noot 39: „de ongedateerde stukken ... werden niet in aanmerking genomen”, en kol. 447: „op voorwaarde dat ze gedateerd en oorspronkelijk zijn.”

dat een tekst, waarvan het schrift tot het tweede kwart of tot het derde kwart van de 13e eeuw lijkt te behoren, opgenomen wordt. Dit zal zelfs het geval zijn als hij uit het vierde kwart lijkt te stammen; de gebruiker van het corpus weze zo verstandig, rekening te houden met de mogelijkheid dat zo een tekst eventueel ook uit de eerste jaren van de 14e eeuw zou kunnen zijn.

Mochten de uiterste grenzen van een berekende datering omstreeks 31 december 1300 - 1 januari 1301 liggen, dan kan de tekst, wegens de rangschikking volgens de laatst mogelijke datum, niet ingelijfd worden. Met het oog op de toekomstige vorsers zal in dat geval een regest van de uitgeschakelde tekst opgenomen worden in een appendix. Deze appendix zou ook de regesten dienen te behelzen van teksten die vroeger in de 13e eeuw gedateerd werden doch, bij precieser berekening, tot de 14e eeuw, althans wat hun laatst mogelijke datum betreft, blijken te behoren.

De wijze van uitgeven zal, in aansluiting bij Wilhelm en Van Cleemput, streng diplomatisch zijn: de grote taalkundige waarde van de teksten en het nagestreefde doel wettigen dit. De letters *u* en *v*, *i* en *j* worden afgedrukt zoals in het handschrift. Afkortingen worden opgelost doch gecursiveerd. De interpunctie wordt overgenomen. Alleen bij hoofdletters twijfel ik aan de te volgen werkwijze. Veel handschriften maken een duidelijk onderscheid tussen hoofd- en kleine letters, al dan niet met verschillende functie. Veel andere kennen diverse formaten van hoofdletters, al dan niet met verschillende functie. Vaak moet men raden, of de scribent een hoofd- of een kleine letter heeft bedoeld. Heeft het wel zin, het handschrift in dit opzicht slaafs trachten na te bootsen? Wilhelm gaat bij het getrouw reproduceren van de uiterlijke vorm van de letters zeer ver.

Terecht hechten Wilhelm, en veel meer nog Van Cleemput, groot belang aan de paleografische en diplomatische kenmerken en aan de identificering van de handen. Ook voor de taalkunde is het van essentieel belang, vast te stellen welke oorkonden in een bepaald scriptorium, welke door dezelfde scribent geschreven werden. Elke scribent vertoont immers, naast eigen schrift-, ook eigen taal- en spellingkenmerken, welke hem vaak tijdens zijn hele schrijfactiviteit bijblijven. Uit het feit, dat een oorkonde van een bepaalde schepenbank uitging, mag niet afgeleid worden dat zij ter plaatse geschreven werd. Tot in het midden van de 14e eeuw beschikten lang niet alle landelijke schepenbanken over een eigen griffier. Volgens bevindingen van Van Cleemput werden bv. de oorkonden van 9 à 12 griffies uit de buurt van Velzeke geschreven te Velzeke, die van 12 à 14 griffies uit de buurt van Geraardsbergen geschre-

ven te Geraardsbergen ⁷. Zo bv. zijn een oorkonde van 1296 mei van de schepenen van Voorde, een oorkonde van 1296-97 maart van de schepenen van Erwetegem en een oorkonde van 1297 april 29 van de schepenen van Geraardsbergen, van dezelfde hand.

Daaruit volgt dat in het corpus steeds zou moeten aangeduid worden, welke bescheiden door dezelfde hand geschreven werden. Dit is natuurlijk een ideaal, dat in vele gevallen, omdat de oorkonden in verschillende depots berusten, practisch niet zal te verwezenlijken zijn.

In tegenstelling met Wilhelm, die de regesten tot afzonderlijke lijsten verenigt, zozeggend om de lezer bij de interpretatie niet te beïnvloeden, zal elk regest steeds boven de bijhorende tekst geplaatst worden, onder de datum. Dit laatste lag ook in de bedoeling van Van Cleemput. Hoe zou men trouwens anders kunnen handelen bij literaire teksten, rekeningen, goederenregisters, enz.? Elk regest gaat vergezeld van aanwijzingen betreffende de bewaarplaats, het formaat, Middeleeuwse dorsale notities, enz., eventueel ook vroegere uitgaven. Waar nodig, wordt de datering gemotiveerd of worden andere nuttige inlichtingen toegevoegd.

Wanneer eenmaal het volledige corpus verschenen zal zijn, zullen in een afzonderlijke band glossarium en indices moeten volgen. De opvatting van het glossarium zal noodzakelijk moeten afwijken van de thans gangbare, omdat niet alleen een uitgebreide woordenschat, doch evenzeer een grote diversiteit van woordvormen in het corpus voorhanden is. Het glossarium zal dus niet alleen alle geattesteerde woorden, doch tevens alle woordvormen (werkwoordelijke, pronominale, enz.) moeten behelzen, steeds met verwijzing naar de bladzijde. Aldus zal het tegelijk de grondslag vormen voor een historisch-geografische grammatica, en mede dienen voor het localiseren van niet precies gelocaliseerde teksten.

Van Cleemput raamde het aantal Middelnederlandse oorkonden tot 1300 op zowat 1500. Wegens de uitbreiding van het project tot alle categorieën van teksten en tot de niet expliciet gedateerde stukken, zullen het er wel wat meer worden. Bij de 200 bescheiden zijn op dit ogenblik reeds overgetypt, in hoofdzaak zulke welke te Gent berusten, alsmede het goederenregister van Oudenbiezen. Qua volume is dus reeds ongeveer een vijfde bijeengebracht; het is echter ook het gemakkelijkst te bereiken deel. Ongetwijfeld zullen nog wel enkele jaren verlopen vooraleer het gehele corpus persklaar is.

(7) J. van Cleemput, *Op zoek naar een methode bij de studie der oorkondentaal*, in: Handelingen van het XVIIIe Vlaamse Filologencongres, Gent 1949, pp. 169-173.

Correctienoot. Op 11 jan. 1965 waren 395 teksten overgetypt.